

ile İslâm Üniversitesi'ne (Câmia-i Abbâsiyye) ve Pencap Üniversitesi'ne bağlı birçok yüksek okul vardır. Doksan beş Arapça ve 295 Farsça yazmanın da bulunduğu kütüphane binası, Bahâvelpûr nevaırları (emîr) zamanında yapılan Nur Mahal, Gülzar Mahal ve Sâdık Garh sarayları ile birlikte şehirdeki ilgi çeken yapılar arasında yer alır; ayrıca şehirde bir hayvanat bahçesiyle bir de müze mevcuttur.

Bahâvelpûr idarî bölgesi, Pakistan Pencabı'nı meydana getiren sekiz idarî bölgeden biridir ve bugün adını taşıdığı eski devletin sınırları içinde bulunur. Bu idarî birim Bahâvelpûr, Bahâvelnagar ve Rahimyar Han olmak üzere üç alt bölgeye ayrılır. 27° ve 30° kuzey enlemleriyle 69° ve 74° doğu boylamları arasında yer alan bölge kuzeyden Sutlej, Pençned ve İndus nehirleriyle, güney ve güneydoğudan Hindistan'ın Jaisalmir ve Bikanir eyaletleriyle, batıdan da Sind eyaletinin Sukkur bölgesiyle çevrilidir. Kuzeydoğudaki en uç kesimi Hindistan Pencabı'nın Firûzepûr idarî bölgesine dayanır. Bölge, çoğunluğunu alüvyonlu düzlüklerle çöllerin oluşturduğu 45.558 kilometrekarelik bir alanı kaplar. Yazları son derece sıcak, kışları ise sert geçer. ısı 42° C ile 6° C arasında değişiklik gösterir; yıllık yağış miktarı yetersizdir. % 3,3'lük bir nüfus artışına sahip olan Bahâvelpûr bölgesinde yaşayan başlıca etnik gruplar Arain, Cât, Racpût ve Guccarlar, bölgenin eski sakinleri ise Coiyalar, Vattular, Dâvudputralar (Dâvudoğulları), Belûciler, Seyyidler ve Pathanlar'dır. Çulistan yöresinde Boharlar, Larklar ve Bihenler yaşarlar. Pakistan'ın resmî dili olan Urduca'nın geniş şekilde anlaşıl-

lıp konuşulmasına rağmen bölgedeki halk ana dil olarak Pencap dilinin Seraliki ağızını kullanır. Okuma yazma oranı % 20,4'tür.

Bahâvelpûr bölgesi, Delhi Sultanlığı ve Bâbürlüler'den önce sırasıyla güçlü Pers, Yunan, Arap ve Afgan yöneticilerinin hakimiyetinde kaldı. Bâbürlüler zamanında Evrengzîb'in ölümünden sonra, Bağdat ve Mısır'daki Abbâsî halifelerinin soyundan geldiğini iddia eden Sind asıllı Dâvudputralar bölgede I. Mübârek Han Abbâsî (1702-1723) liderliğinde bir nevbâlık kurdular. Başlangıçta Bahâvelpûr Abbâsîleri diye bilinen bu emirlik Afganistan'a bağlıydı. 1802'de Afgan Kralı Şah Mahmud'un izniyle sikke basma hakkı elde ederek bağımsız bir devlet hüviyeti kazandı. Bahâvelpûr Newvâbı II. Sâdık Muhammed Han (1811-1826) komuşu topraklardaki emirlerle ilişkilerin bozulması üzerine Sutlej nehrinin güneyindeki toprakların korunmasını İngilizler'den istemek zorunda kaldı. Onun bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra geçen III. Bahâvel Han (1826-1852), hânedanın İngiliz hükûmetinin isteklerine yumuşak bakan geleneksel politikasını sürdürdü ve İngilizler'e bölgede daha rahat faaliyet gösterme imkânı sağladı. 1830'larda İngilizler bölgenin kuzeybatı kesiminde ticaret yapma yollarını araştırmaya başladılar ve önce hükûmetle İndus nehrini geçiş anlaşması (1833), daha sonra da 1838'de Bahâvelpûr nevbâbının, İngiliz hükûmetiyle iş birliği içinde hareket etmesi şartıyla kendi topraklarında süresiz yönetime sahip olmasını ve korunmasını hükme bağlayan bir himaye anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmalara dayanarak Bahâvelpûr nevbâbı, Afgan savaşı sırasında İngiliz ordusunun Bahâvelpûr topraklarından geçmesi konusunda her türlü kolaylığı göstermiştir. Bahâvelpûr Devleti'nin İngilizler'le yaptığı bu himaye antlaşması, ülkenin Pakistan'la birleştiği 1947 yılına kadar geçerli kaldı. Pakistan birliği içinde önceleri özerkliğini koruyan devlet, 1955'te Bahâvelnagar ve Rahimyar Han idarî bölgeleriyle birleşerek Pencap eyaletine katıldı ve böylece nevbâlık tamamen ortadan kalkmış oldu.

Bugün başlıca meşguliyetin ziraat olduğu Bahâvelpûr artık ihmal edilen bir bölge değildir. 500 km. uzunluğunda nehir ve kanalların suladığı yaklaşık 15 milyon hektarlık büyük arazi, çoğunluğu bölgeye ülkenin başka yerlerinden gelmiş olan göçmenler tarafından işle-

Newwâb Sarayı - Bahâvelpûr / Pakistan

tilir. Tahıl ürünlerinin başında buğday ve darı gelir. Ayrıca pamuk ve şeker kamışı üretilir. Çırçır, pamuklu dokuma, pamuk yağı ve şeker işleme tesisleri bölgede rastlanan küçük sanayi kuruluşlarını oluşturur.

BİBLİYOGRAFYA :

"Bahawalpur State", *Panjab States Gazetteers*, XIV, Lahore 1935; Nazeer Ali Shah, *Sadiqnameh: The History of Bahawalpur State*, Lahore 1959; "Bahawalpur, Bahawalnagar and Rahimyar Khan", *District Census Reports*, I-V, Karachi 1961; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 379; Muhammed Shafi Sabir, *Pakistan Culture, People and Place*, Peşaver 1970, s. 275-276; E. Fodor - W. Curtis, *Fodor's Islamic Asia*, La Haye 1974, s. 589-590; C. Masson, *Balochistan Afghanistan and the Panjab*, Graz 1975, I, 17-28; "Bahawalpur, Bahawalnagar and Rahimyar Khan", *1981 District Census Reports*, Islamabad 1984; S. N. Bannaji, "Cis-Sutlej States", *CHIn.*, XI, 256-258; Sh. Inayatullah, "Bahawalpur", *El²* (İng.), I, 919; Kazi Saied - Uddin Ahmad, "Bahawalpur", *EBr.*, II, 1033.

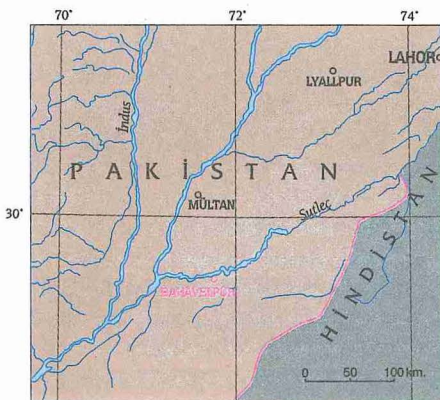

M. NAEEM QURESHI

BAHÇE

Kelimenin aslı Farsça **bâğçe** olup "küçük bağ" anlamındadır. Arapça'da bahçe karşılığında **hadîka**, **ravza**, **firdevs**, **cennet** ve Farsça'dan geçmiş bulunan **bus-tân** (bostan) gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bahçe düzenleme sanatının kaynağında dinî inanışlar yatar. Bilinen en eski örneklerin yer aldığı Mısır, Mezopotamya, İran gibi yörelerde ve daha sonra geleneği oralardan alan Grekler'le Romalılar'da bahçe, kutsal ruhların yaşadığına inanılan toprak parçaları üzerinde ve tapınakla ilişkili olarak düzenlenirdi. Zamanla zevk için de bahçe düzenlenmesi yaygınlaştı. Ancak bunlarda da yine tapınak bahçelerinden kalma bazı dinî unsurlar bulunmakta, ayrıca

Bahâvelpûr

birçok bahçenin yanında tabii şekilde tertiplenmiş geniş avlanma parkları da yer almaktaydı.

Doğu'da ortaya çıkıp Grek ve Roma dünyasında geliştirilen muntazam planlı (şekle bağlı, formel) bahçe kurgusu Batı'da Ortaçağ'a kadar devam etmiştir. Ortaçağ'da hayat şartları, katı dinî kural ve telkinler, şehirlerin korunma amacıyla dar tutulup yüksek surlarla çevrilmesi artık zevk bahçelerinin yapımına imkân vermediğinden bahçeler manastırlara veya derebeyi şatolarına ait, yüksek duvarla korunmuş, zevk vermekten çok günlük hayata yönelik küçük birer mekân haline gelmişlerdir. Daha sonra ticaret yollarının emniyeti sağlanıp tâcirlerin nüfuzlu bir sınıf halinde ortaya çıkması ve zenginleşerek emin bir yer konumuna giren şehirlerde hayat biçiminin değişmesi üzerine bahçelerin tertiplenmesine tekrar başlanmıştır. Özellikle Rönesans döneminde bahçe mimarisi resim, heykel, müzik gibi üstün bir sanat kabul edilmiş ve bu sanat yalnız bahçıvanlarca değil çağın ünlü mimarlarınca da icra edilmiştir. Böylece bütün Avrupa'da bir bahçe zevki gelişmiş ve çiçek tarhlarıyla patikaların binaya bağlı olarak düz hatlar, dik açılarla düzenlendiği, ağaçlarla bodur ağaçların kırılarak mimari elemanlar gibi kullanıldığı fevkalâde muntazam planlı formel Rönesans devri bahçeleri ortaya çıkmıştır. Daha sonra Fransa'da yine muntazam planlı barok bahçeler geliştiği gibi İngiltere'de de tam bir tabiat parçası görünümünde küçük dere, tepe, gölcük ve ağaçlıklardan oluşan informel bahçeler düzenlenmiştir.

Türkler'de Bahçe. Bahçe, göçebe hayatın tabiatı en geniş boyutlarında algılama ve onunla içli dışlı yaşama alışkanlığı getirdiği Orta Asya Türkleri için oldukça geç başlayan bir uğraşma konusudur. Zaman içinde yerleşik düzene sahip milletlerle olan alışverişleri bahçe kavramını tanımalarına, göçebeliliği kısmen terkettikten sonra X. yüzyılda Müslümanlığı kabul etmeleri de bu kavramı "cennet" ile bütünleştirip dinî değere yüceltmelerine ve böylece bahçeyi kültürlerinin bir parçası durumuna getirmelerine sebep olmuştur. Eski Türk bahçelerinin Çin, Hint ve İran bahçe sanatlarından etkilendiği, iklim ve sosyal yapıya uygun olarak bir dizi avlulardan meydana geldiği, içinde göçebe çadırlarına benzeyen biçimlerde küçük binaların (pavyon) yer aldığı ve su elemanına büyük önem verildiği XI-XIII. yüzyıllara

ait Afganistan, Özbekistan ve Diyarbakır'daki bazı saray kalıntılarından anlaşılmaktadır. Hindistan'da XVI-XVII. yüzyıllarda Bâbürlü imparatorlarınca yaptırılıp günümüzde restore edilmiş bulunan bahçeler de o çağın Türk bahçesi hakkında fikir vermektedirler. Türkler'in Batı Asya'da yerleşik düzene geçtikten sonra bağa bahçeye verdikleri değer, Semerkant'ta varlığı bilinen, içinde Bağ-ı Dilküşe ve Bağ-ı Biheşest adıyla anılan bahçelerin de yer aldığı 2-3 km. enindeki yeşil kuşaktan anlaşılmaktadır. Müslüman Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra da bahçeye ve yeşile önem vermeyi sürdürmüşlerdir. Göçebe geleneğinin bir kalıntısı olarak yazın göçtükleri yaylaların ve şehirlerin yanıbaşında ki bağların dışında hemen her evin küçük veya büyük bir bahçesinin bulunduğu İbn Battûta (ö. 1377) gibi seyyahlar tarafından dile getirilmiştir.

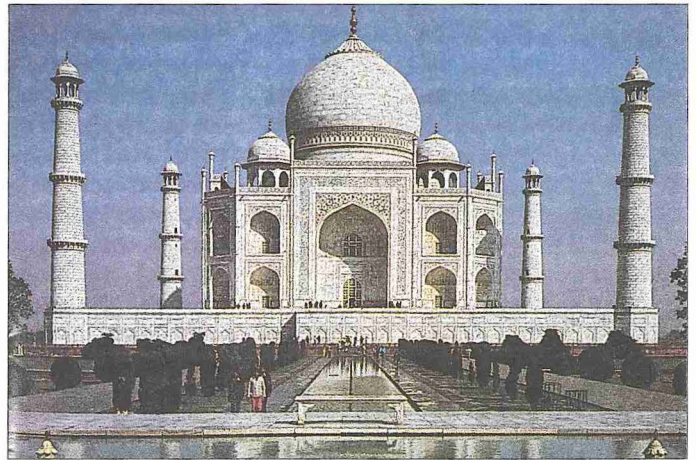
Bahçe şekil değiştiren ve kalıcılığı olmayan malzemeden meydana geldiği için eski örneklerine rastlamak güçtür. Türk bahçe düzenini zamanında resmetmiş tasvirler ise teknik olarak aslına tam yansıtmayan minyatürlerden ibarettir. Ancak hem yer yer duran bina kalıntılarından, hem de zamanında görenlerin bıraktıkları yazılı belgelerdeki tanıtımlardan saray bahçelerinin düzeni hakkında bir fikir edinmek ve bazı ortak özelliklerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Meselâ Selçuklu sultanlarının Antalya, Alanya, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzinçan'daki yazlık köşkleriyle bahçelerinin bazılarının yazılı tasvirleri, Beyşehir gölü kıyısındaki Kubadâbâd'ın da kalıntıları mevcuttur.

Osmanlılar'ın İznik, Bursa, Manisa, Edirne ve İstanbul gibi önemli şehirlerde inşa ettikleri sarayların ve saray bahçelerine ait yazılı-resimli belgelerin ince-

lenmesi, bu dönemlere ait bahçe sanatının tanınmasına yardımcı olmaktadır. XV. yüzyıl ortasından XIX. yüzyıl ortasına kadar çeşitli eklemelerle meydana getirilen İstanbul Topkapı Sarayı kompleksi, XVI. yüzyıl sonunda 921 bahçıvanın çalıştığı geniş sebze bahçeleri, bağlar, meyvelikler ve fundalıklar tarafından çevreleniyordu. XVII. yüzyıl sonlarında duraklama dönemiyle birlikte önceleri büyük kısmı dış mekânda geçen gündelik saray hayatının gittikçe lüks döşenen iç mekânlara çekildiği ve bahçenin artık tabiatla iç içe huzur dolu saatler geçirilebilecek bir yerden ziyade içinde sadece şatafatlı eğlencelerin düzenlendiği bir yer olarak telakki edilmeye başlandığı görülmektedir. Lâle Devri'nde, Fransa'daki Versailles Sarayı'ndan ve yazlık saraylar topluluğu Marly-le-Roi'dan etkilenen Paris elçisinin verdiği fikir üzerine Kâğıthane'de sultan ve devlet erkânı için 170 yazlık köşkün yapımıyla meydana getirilen Sâdâbâd saraylar kompleksi bu yeni hayat biçiminin ifadesi olmuştur.

Batı'nın bahçe sanatı tesiri altına girinceye kadar Türk bahçesi düzende yalnlık, içinde yaşıyor olmak ve fonksiyonellik özelliklerine sahipti. Dış mekânda yaşamaya verilen değer göçebe geleneğinin bir kalıntısı olarak görülebilir. Bahçede huzur arama o kadar önemliydi ki saray için yer seçiminde bile önce arazinin genel konumu, eğimi, manzarası, havası, suyu gözetilir, bahçe düzenlenir, bina ondan sonra gelirdi. Bu sebeple İstanbul'da erken devirlerde yapılan saraylar "bahçe" adıyla anılmışlardır: Tokat Bahçesi, İstavroz Bahçesi gibi. Bina bahçeye göre önemsiz sayıldığından bahçe düzenini fazla etkilemezdi. Bu durum, bahçenin binaya bağlı olarak onun çevresinde ve mimari düzen içinde tertip edilmesi şeklinde uygula-

Restore edilmiş
Hint-Moğol
İslâm
bahçeleri
içinde
en önemli
örneklerden
biri olan
Tac Mahal'in
bahçesi -
Agra /
Hindistan

nan Batı'nın barok bahçesi fikrinden farklı bir oluşum göstermiştir. Bahçenin ana eksenler etrafında güzel bir genel görünüm vermek ve dolayısıyla belirli bir noktadan seyredilmek için değil de içinde yaşanmak için tertiplenmesi, bir ağaç altında oturulduğunda dallarla çerçevelemiş bir deniz manzarasını veya bir çardakta dinlenirken geri plandaki tepe üzerinde yeşil bir fon teşkil eden bir fundalığı gözler önüne sermesi gibi çok sayıda ufak görüş açılarının sağlanmasına imkân vermiştir. Düzenlemenin eksenlere bağlı olmaması aşırı şekilciliği önlemiş, ancak sık sık kullanılan düz hatlar ve dik açılarla küçük ölçüde bir şekle bağımlılık gösterilmiştir. Buna göre Türk bahçesinde insan eli değmişlikle tabiatın hakkını veriyor olma ustaca dengelenmiştir denilebilir.

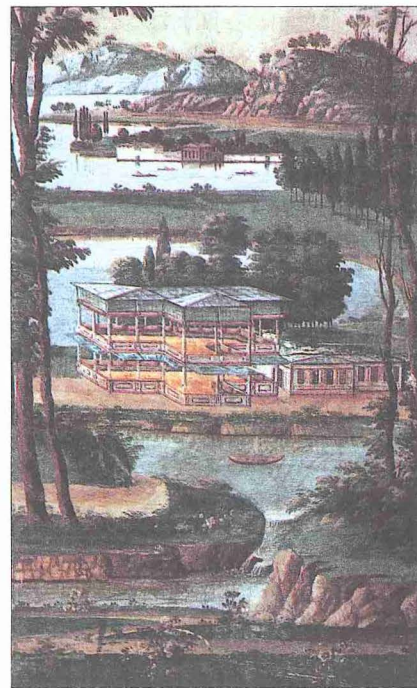
Bina ile bahçe düzeni arasında eksenle bağlı kurgu olmamasının iç-dış mekân bağlantısını bir bakıma engellediği söylenebilir de binanın yarı örtülü uzantılarıyla veya çardak ve köşk gibi küçük yapılarla iç-dış mekân kaynaşması kesin olarak sağlanmıştır. Bu yarı örtülü oturma yerlerinin yanbaşıda genellikle bir su elemanı bulunur. Ufak da olsa fiskiyeli bir havuz, sesi ve serinliği için âdetâ vazgeçilmez bir unsurdur. Türk mimarisinde durgun su yerine dalma akarsu tercih edilmiş, havuzlarda da başka İslâm sanatı örneklerinde pek görülmeyen, fiskiyenin altındaki üç katlı çanaklarla suyun akması temin edilmiştir. Su elemanı bahçe ve avlularda olduğu gibi bazan iç mekânlarda da ortada fiskiyeli bir havuz veya duvarda selsebil olarak mevcuttur.

Çiçek Türkler tarafından çok sevilmiş ve havuz çevresinde, oturma yerlerinde kullanılmıştır. Ancak çiçeklerden çeşitli renkleri bir araya getirerek süslü tarhlar yapmak amaçlanmaz. Bir tarhta veya terasta, hatta bahçenin bütününde aynı çiçeğin kullanılması ender değildir; gülistan, lâleazar gibi. Bütün çiçeklerin çok defa "gül" diye anılmasından da belli olduğu üzere çiçekler arasında pek ayırım yapılmaz. Fakat bazıları, özellikle Hz. Peygamber'i sembolize eden gül diğerlerinden üstün tutulur ve bahçenin en değerli çiçeklerinden kabul edilir. Bahçede meyve ağaçları başta olmak üzere çeşitli ağaçlara yer verilir; bazan sıralar halinde, bazan satrançvarı, bazan da sırasız dizilebilirler. Ancak sırasız da olsa her ağaç ya bir manzarayı dallarıyla çerçevelemek ya da oturma yerine gölge

sağlamak gibi belirli bir sebeple oraya dikilir. Altında oturma yeri düşünülmemenin gövdesi yerden yükseltilmiş bir yuva içine alınarak çevresine taşlardan bir set yapılır. Seviye farkı olduğunda teraslama yoluna gidilir; ancak dayanma duvarları alçak örülüp seviye farkı az tutularak bahçe içinde yorulmadan rahatça dolaşabilme imkânı temin edilir. Eğimli arazi genellikle bahçeye bitişik fundalık, bağlık veya meyvelik olarak değerlendirilir. Esasen hemen her bahçenin sebze ve meyve yetiştirmek için bir ek kısmı mevcuttur ve bazı bahçeler buralarda yetiştirilen sebze ve meyveleriyle tanınmıştır. Türk bahçesi bu vasıflarını Batı tesirlerinin girdiği XVIII-XIX. yüzyıllara kadar korumuştur.

Özellikle Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarının bahçelerinde uygulanan formal Batı bahçesinin Türk bahçesine olan etkisi şu sonuçları getirmiştir: Bahçe, içinde yaşamaktan çok pencerelerden seyredilir hale gelmiştir. Buna bağlı olarak bina bahçe düzeni üzerinde etkili olmuş, eksene göre düzenleme önem kazanmıştır. Yalın bahçe tarhları yerlerini, girift desen ve renk kombinasyonları gözetken parterlere bırakmıştır. Ağaç-

Topkapı Sarayı Harem Dairesi Mihrîşah Sultan odasında bulunan ve tabiat ile mimarinin bağlantısını gösteren XVIII. yüzyıl sonlarına ait bir fresko

lar tarhlardan çıkarılmış ve özellikle bodur ağaçlar çeşitli şekillerde kırılarak mimariye uydurulmuştur. Su elemanı şekil değiştirerek geniş ve durgun yüzeylere, büyük havuzlara dönüşmüştür. İçinde gezinmekten çok seyir amacını taşıyan teraslar arasında seviye farkı fazlaşmıştır. Düzenlemede vazo, heykel, süslü dökme demir kapı, parmaklık, lamba direği gibi çok sayıda Batı kökenli bahçe mobilyasına yer verilmiştir.

Öte yandan Batı'nın İngiliz pitoresk-romantik park bahçesi stili de Türk bahçesinde yer yer tesirli olmuştur. Bina-dan biraz ötede tabiiyi andıran informal düzenleme ile eğimli arazinin teraslanmayıp küçük tepeler halinde tasarımı, kıvrımlı patikalar, suyun küçük dere ve göller şeklinde kullanılması, sunî mağaralar, dallardan yapılmış görüntüsü veren dökme demirden korkuluklar vb. yenilikler bu stilin Türk bahçesindeki tesirlerini yansıtır. Yıldız Sarayı park ve bahçeleri ile Emirân Korusu bu tür düzenlemelerin günümüze intikal etmiş örnekleri olarak gösterilebilir.

Genel olarak Türk bahçesi, yapısında insan eli değmişlikle tabiiği birleştirdiğinden ne tam formal ne de tam informal bir kalıba girmiştir denilebilir. Özellikle mutlak surette bina-bahçe ilişkisi kurulmaması, ağaçların ya tarhların içine sokulması ya da ana eksen üzerine karşılıklı fakat simetri gözetmeden dikilmesi gibi sebeplerle katı kalıplar uygulanmamıştır. Aynalıkavak Kasrı'nın bahçesi, formal stilin böyle yumuşatılarak Türk bahçesine uydurulduğu ve kısmen günümüze ulaşan iyi bir örneğidir.

İslâm Dünyasında Bahçe. Emevîler Dönemi. Kasr-ı'l-Hayrî's-Şarkî (728-729), Hirbetü'l-Mefcer (739-744), Müşettâ (744-750) gibi birkaç saray kalıntısı ile bazı cami avluları bu dönemin bahçe ve diğer açık mekânları hakkında az da olsa bir fikir verebilmektedir. Özellikle saray planları ile gerek cami gerekse sarayların duvar ve mozaik yer süslemelerindeki bahçe ve cennet tasvirlerinden çıkarılan bilgilerin ışığında şu özelliklerinden söz edilebilir: Saraylar genellikle şehir dışında olmaları sebebiyle ve Roma-Bizans dönemi şehir dışı villa ve saraylarının etkisiyle yüksek duvarlarla korunmuşlar, bina kitleleri avlu ve bahçelerle çevrelenmişlerdir. Ayrıca hemen her binanın ortasında avluların ve bunlara açılan eyvanların varlığı görülmektedir. Bazan revakla çevrilen avlunun merkezinde çeşmeli bir payyon yer alır.

Bahçeyi veya büyük bir ihtimalle cennet bahçesini tasvir eden süslemeler, bilhassa yer mozaikleri Roma-Bizans tesirini yansıtan ve İslâm'da çok seyrek rastlanan temsili resimler halindedir. Ancak geç Emevî dönemindeki bahçe tasvirlerinin cennetin Kur'an'da tanımlanan şekline uygun düşecek tarzda yapıldığı müşahade edilir.

Abbâsîler Dönemi. Mansûr'un kurduğu dairevî planlı Bağdat şehrinin (762-766) merkezinde geniş bir meydanın bulunduğu ve Bağdat'ın kuzeyinde Fırat nehrinin doğu kıyısında kurulan Sâmerâ'da da (892) birçok bahçe ile şehrin güney ucunda, ortasında kare biçimi bir süs havuzunun yer aldığı büyük bir meydanın mevcut olduğu bilinmektedir. Bina kitlelerinin iç avlularından başlayarak dört büyük avluya, onlara açılan eyvanlara ve nihayet merkezdeki ana avluya kadar dış mekânlarda sıralamanın görüldüğü geometrik düzenli Kasrülcis (836-837), serbest denilebilecek bir tertipte yaygın olarak inşa edilmiş el-Cevsaku'l-Hâkânî (836-837) ve bu iki farklı yaklaşım arasında yer alan Belkuvârâ Sarayı (849-859), Sâsânî tesiri taşıyan bir hayat tarzını bahçelerinde ve diğer dış mekânlarında yansıtmaktadırlar. Özellikle Belkuvârâ Sarayı'nın Fırat nehri kıyısına kadar uzanan yaklaşık 850 m. boyundaki ana eksen etrafında birbirine pavyon-kapılarla bağlanmış geniş avlularında ve dörtlü bahçelerinde (çâr-bağ) bu tesir açıkça görülmektedir. Abbâsî saray süslemeleri Emevîler'deki gibi resim şeklinde olmayıp Orta Asya Türk sanatından kaynaklandığı sanılan tamamen soyut biçimlerden meydana gelmektedir. Cennet tasviri de resimle değil sembolik bir ifade arayışıyla yapılmıştır. Buna göre Belkuvârâ Sarayı'ndaki dörtlü bahçelerin ve nehre bakan sedef

ve altın yaldızla bezeli eyvanın cenneti sembolize ettiği söylenebilir.

Kuzey Afrika'daki İslâm Bahçeleri. IX. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'nın batı kesiminde, Fas, Cezayir ve Tunus'ta İslâm geleneğine uygun bahçe ve avluların düzenlendiği görülmektedir. X-XII. yüzyıllarda Mısır'da Fâtımîler'e ait çok lüks bir hayat tarzını yansıtan bahçeler yapıldığı, meselâ Azîz-Billâh tarafından yaptırılan el-Kâfûrî Bahçesi (975-976) ile Nil nehri üzerindeki Lû'lûe Bahçesi'nde geniş gül seralarıyla, üzerinde gümüş renkli sandalların dolaştığı göllerle ve altın yaldızlı ağaçlarla süslü oldukları bilinmektedir.

X. yüzyıl başlarında müslümanlar Mağrib'den Sicilya adasına geçtiklerinde karşılaştıkları bol suyu kurak ülkelerinde geliştirdikleri dâhiyane sulama teknikleriyle birleştirerek güzel bahçeler meydana getirdiler. Narenciye ve palmye ağaçları bu dönemde müslüman emirler tarafından Sicilya'ya getirilmiş ve buradan Avrupa'ya yayılmıştır. XI. yüzyılda Norman istilâsı ile emirlerin bahçeleri yok edilmişse de Norman krallarının Palermo ve diğer Sicilya şehirlerinde düzenlettikleri bahçelerde İslâm bahçesi geleneği sürdürülmüştür.

İspanya'daki İslâm Bahçeleri. İspanya'da müslümanlar Doğu'dan taşıdıkları İslâm bahçe anlayışıyla bazıları günümüze ulaşan çok sayıda ve bahçe sanatının şaheserleri sayılabilecek seviyede bahçeler düzenlemişlerdir. İlk Endülüslü Emevî Halifesi Abdurrahman'ın (731-788) sarayının bahçesine dikilmek üzere Hindistan, Türkistan ve Suriye'den nar ve yasemin, İran'dan da sarı gül getirttiği bilinmektedir. X. yüzyılda Kurtuba (Cordoba) ve ondan sonra başşehir olan İşbiliye (Sevilla) civarı eşsiz güzellikte avlu ve

bahçelerle donatılmıştı. XIII. yüzyılda İşbiliye'nin hristiyanların eline geçmesinden ve XV. yüzyılın sonunda bütün müslümanların İspanya'dan çıkarılmalarından sonra da meydana getirdikleri bahçelerin büyük kısmı fazla bozulmadan muhafaza edilmiş ve dolayısıyla İspanya'da İslâm bahçe sanatı yaşamaya ve etkili olmaya devam etmiştir.

İspanya'daki İslâm bahçeleri de Türk bahçesi gibi içinde yaşanır bir mekân olmasına önem verilerek düzenlenmiştir. Bahçe eğer genişse pencereci duvarlar veya kemer biçiminde kırılmış mazırlarla geometrik düzenli avlulara, bahçeciklere bölünmüş ve bu özellik dolayısıyla iç-dış mekân ilişkisi önem kazanmıştır. İspanyolca'da **kolonad**, **portiko** gibi isimler verilen örtülü mekânların narin sütunların taşıdığı kemerlerle avlu ya veya bahçeye açılırlar. Örtülü mekândaki küçük bir çanaktan süzülen sular ince bir kanal içinde dış mekândaki havuza iki basamaklık bir seviyeden akarak karışır. Yer döşeme malzemesinin titizlikle seçildiği avlu, taşlık veya bahçeden bakıldığında, kemerlerdeki zengin süslemelerle yazıların ışık ve gölge tesirleriyle de birleşerek arka planda insan yapısı bir perde teşkil ettiği görülür. İç-dış mekân ilişkisinin bir başka örneğine yol kavşaklarında bulunan pavyon görünümündeki ağaç gruplarında rastlanır. Selvi, limon, portakal, manolya ve nar sık kullanılan ağaçlardır.

Günümüze gelen İspanya'daki İslâm avlu ve bahçeleri arasında şunlar sayılabilir: Patio de Los Naranjos, Kurtuba; Patio de Los Naranjos, İşbiliye (bunların ikisi de X. yüzyıla ait cami avlusu ve ön taşlığı mahiyetinde mekânlardır. İki avluda da satrançvarî dizili ağaçların yuvalarını birleştiren ince su kanalları, iyi tasarlanmış bir sulama sistemi meydana getirmektedir); **Alkazar** (Alcazar), İşbiliye (XIV. yüzyıl); **Elhamra Sarayı'nın avlu ve bahçeleriyle yazlık saray Generaliff'e ait bahçeler**, Gırnata (bunların yapımı XIII. yüzyılda Muhammed b. Ahmer tarafından başlatılmıştır. Alkazaba Kalesi'nce korunan, duvarlarla çevrili Elhamra Sarayı'na ait Aslanlı Avlu [Patio de los Leones] ve Mersin Otlı Avlu [Patio de los Arrayanes] en ünlü olanlarıdır).

İran Bahçeleri. İran'ın eski bir bahçe geleneği vardır ve 2500 yıl önce Kyros'un sarayının bahçeleriyle bizzat meşgul olduğu rivayet edilir. Krallık avlanma parkları da bilinen ilk tabii düzende tertiplenmiş örneklerdendir. İran bahçeleri İs-

Günümüze ulaşmış İslâm avlu ve bahçelerinden Elhamra Sarayı'nın Havuzlu avlusu - Gırnata / İspanya

lâm bahçelerinin geometrik düzenine sahiptir. En basit bahçe türü iki yanı ağaçlı, orta hizada havuzlu bir anayol ile buna paralel tâli yollardan ve çiçeklerle dolu aralardan meydana gelir. Sâsânî döneminden itibaren birbiriyle ortada dik kesişen iki eksenin meydana getirdiği "câr-bağ" denilen düzen uygulanmıştır. Elde edilen bu dört dikdörtgen ayrıca alt dikdörtgenlere de bölünebilir. Ana eksenler su kanalı ve ağaçlı yol, tâli eksenler ise patikalardan oluşur. Ana eksenlerin kesişme yerinde havuz veya pavyon yahut her ikisi birden yer alır. Pavyonlar için muhtemel diğer yerler karşılıklı iki ana dikdörtgenin ortası veya dört dikdörtgenin ortaları olabilir. Bulvar veya patikalar üzerine sıralanan çınar, selvi, çam, söğüt, nar, badem, kiraz, narenciye ağaçları ile çiçeklerden gül en sevilen bitki türleridir. Yüksek duvarlarla çevrili olan bahçenin içinde "kuşluk" yer alabilir; tavus ve geyiklerin gezindiklerine de rastlanır. İran minyatür ve halı sanatlarında bahçe tasvirleri çok kullanılmıştır.

Bugüne gelen iyi durumdaki çok sayıda İran bahçesinden en önemli olanlar şunlardır: Çihil Sütun, İsfahan (XVI. yüzyıl sonu); Mâder-i Şâh Medresesi avlusu, İsfahan (XVIII. yüzyıl başı); Bağ-ı Dil-kûşe, Şiraz (XVIII. yüzyıl); Şah Güli (İstahr-ı Şâh), Tebriz (XVIII. yüzyıl); Bağ-ı Fîn, Kâşân (XVI. yüzyılda Şah Abbas tarafından yaptırılıp XIX. yüzyılda yenilenmiştir); Bağ-ı İrem, Şiraz (XIX. yüzyıl); Nârencis-tân-ı Kavâm, Şiraz (XIX. yüzyıl); Bağ-ı Gülistân, Şiraz (XIX. yüzyıl ortası).

Bâbürlü Bahçeleri. Hint yarımadasında 2000 yıl öncesinden beri bahçe ve park geleneği yerleşmiş durumdadır. Budist manastır ve tapınaklarına ait serbest düzenli bahçelerle Hint bahçe sanatı geleneği sürdürülmüştür. XIV. yüzyılda Del-

hi Sultanı Firûz Şah Tuğluk (1351-1388), geniş ölçüdeki imar hareketleri arasında özellikle değer verdiği bahçe tertibine geometrik düzeni getirmiştir. XV. yüzyılda Gucerât'ta bir "bahçe-şehir" kurulduğu da bilinmektedir. Ancak Hint-İslâm bahçesi, restore edilerek günümüze kadar gelen çok sayıda ve üstün değerdeki örnekleri Bâbürlüler çağında vermiştir. XVI. yüzyıl başında Bâbürlü Şah Hindistan'a girip Delhi'de yönetimini kurduktan sonra atası Timurlenk'in Semerkant'taki bahçelerinin benzerlerini Agra ve Keşmir'de, kendi ifadesine göre "Hindistan'ın sıcağına, fırtınalı rüzgârına ve tozuna karşı koymak üzere susuz bir çevrede sulama sistemi geliştirerek" büyük bir hevesle yaptırmış, hatta bazılarını bizzat tertiplemiştir. Cihangir zamanında daha da olgunlaşan Bâbürlü bahçesi Şah Cihan döneminde doruk noktasına ulaşmıştır.

Zamanla, Semerkant'ın bol yeşilli bağ-bahçe tipinin dağlardan gelen sularla beslenen Keşmir yöresi dışında, Hindistan'ın kavurucu sıcağına uymadığı görülerek yüksek duvarlarla çevrili, geometrik düzeni daha bâriz ve daha yalın bir bahçe tipi benimsenmiştir. Ana ve tâli eksenlerini su kanalları ile onlara paralel ağaçlı yolların teşkil ettiği bu mimari bahçelerde İran bahçesinden çok daha geniş ölçülerde câr-bağ sistemi uygulanmış, bazan da teraslamalar yapılmıştır. Bâbürlü saray bahçesi çok kere üç kademelidir. İlk kademede hükümdar halkı huzuruna kabul eder; ikincisi özel bahçesi, üçüncüsü ise saray kadınlarının bahçesidir. Sekiz cenneti temsilen sekiz kademeli bahçelere de rastlanabilir. Kanalın ulaştığı iki seviye arasındaki meyilli ve işleme- li taş yüzeyden suyun akıtılması bahçeye bir ölçüde canlılık verirse de düz ve geniş teraslar bütüne hareketlilik vermekten uzaktır. Orta Asya çadırından mülhem pavyonlar bahçe teraslı- sa üst kademede, düz ise yükseltilmiş bir platform üzerinde ve en çok da câr-bağın kesişme yerinde konumlandırılır. Sahibi öldüğünde pavyonun türbe- ye çevrilip bahçenin halka açılması gibi Budist tesiri gösterdiği söylene- bilecek uygulamalara da rastlanmaktadır. Göz alıcı yerli süsleme üslubu, küçük bina ve havuz gibi mimarlık eserlerinde ki ahşap ve taş işçiliğinin girift desenle- rinde kendini göstererek İslâm - Moğol bahçesine Hint sanatından bir unsur ge- tirmiştir.

Çoğu restore edilmiş ve bugün gayet iyi durumda bulunan başlıca Bâbürlü bahçeleri arasında şunlar sayılabilir: Aram Bağ (Agra, XVI. yüzyıl başı, Bâbürlü Şah [1494-1530] zamanı); Hümayun'un türbesi (Delhi, XVI. yüzyılın ilk yarısı); Nesîm Bağ (Keşmir, XVI. yüzyılın ikinci yarısı Ekber [1556-1605] zamanı); Lahor Kalesi'nin avlu ve bahçeleri (inşaata XVI. yüzyıl ortasında Ekber tarafından başlatılıp Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzîb tarafından devam ettirilmiştir); Agra Kale- si'nin avlu ve bahçeleri (Ekber zamanı); Ekber'in Türbesi (Agra, Ekber zamanında başlanıp Cihangir tarafından bitirilmiştir); Akbal (Keşmir, XVII. yüzyıl başlarında Cihangir'in karısı Nurcihan tarafından yaptırılmıştır); Nişat Bağ (Keşmir, Nurcihan'ın kardeşi Âsaf Han tarafından yaptırılmış- tır); Cihangir'in Türbesi (Lahor); Kızılka- le'nin avlu ve bahçeleri (Delhi, XVII. yüz- yılın birinci yarısı, Şah Cihan zamanı); Tac Mahal (Agra, Şah Cihan tarafından karısı Mümtaz Mahal için yaptırılmıştır); Çeşme Şâhî (Keşmir, Şah Cihan için yapılmıştır); Şalamar Bağ (Lahor, Şah Cihan için yapılmıştır).

BİBLİYOGRAFYA :

A. S. Villiers — C. Black, *Gardens of the Great Mughuls*, London 1913; D. Carroll, *The Taj Mahal*, New York 1953; D. N. Wilber, *Persian Gardens and Garden Pavilions*, Rutland 1962; J. S. Berrall, *The Garden*, London 1966; B. Gascoigne, *The Great Moghuls*, New York 1971; Gönül Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Ankara 1972; a.mlf., "Anatolian Turkish Gardens", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 1/1, London 1975, s. 5-21; M. T. de Ozores y Saveredra, *Jardines de Espana*, Madrid 1973; F. Prieto-Moreno, *Los Jardines de Granada*, Madrid 1973; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, İstanbul 1976; Hasan Asmaz, "Türkiye Park ve Bahçe Sanatının İnkişafı", *Türkiye Ziraat Mecmuası*, İstanbul 1954, s. 13-17; M. Şakir Ülkütaşır, "Eski Türklerde Bahçe Sanatı ve Çiçek Sevgisi", *TTOK Belleteni*, sy. 170 (1956), s. 9-10; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD*, sy. 4 (1957), s. 149-182; SA, I, 154-163; Said Naficy v.dğr., "Büstân", *EJ*² (İng.), I, 1345-1348; Abdullah Çağatâi-İdâre, "Bağ", *İDMİ*, III, 949-973.

GÖNÜL EYAPAN

BAHÇELİK KÖPRÜSÜ

Bugün Arnavutluk'ta kalmış
Türk devri
sonlarına ait bir köprü.

İşkodra-Şengin yolunda bulunan köp-
rünün yapımına 1307 (1889-90) yılında
vali Bahri Paşa zamanında başlanmış,
Abdülkerim Paşa zamanında bitirilmiş-

XVII. yüzyıl
bahçeleri
hakkında
bilgi
veren,
bahçe
maketlerinin
taşınmasını
gösteren
bir minyatür
(*Summe*,
TSMK, III, Ahmed,
nr. 3593, vr. 161^b)